

יד ביד עם נתן אלתרמן¹

משה שמיר

למחרת אסיפת הסופרים בירושלים כבר שקוע הייתי שוב בעבודתי במערכת "מעריב". ביום שלישי, 12 ביולי, אני מוצא ביומני פגישה עם **שמואל כ"ץ**, לארוחת צהריים, בשעה 1.30 במסעדת פינג'אן בכיכר דיזנגוף. שמואל כ"ץ, איש אצ"ל לשעבר, סופר ומו"ל באותה עת, היה מעורב בכמה חוגים וקבוצות שהחלו אז להתגבש סביב הרעיון של אייהנסיגה. על כך נסבה גם שיחתנו, וככל הזכור לי הייתי מסויג במידת-מה מן ההתארגנויות הבודדות, האלמוניות, שהופיעו בשטח עד אז. אמרתי (וזה מחלה אצלי, אני אומר זאת תמיד, לפעמים אפילו פועל בהתאם): "או בגדול, או בכל הרצינות עם מיטב האנשים – או לא כלום."

כעבור יומיים, יום ו' שעה 11 בבוקר, במשרדי ב"מעריב – **צבי שילוח** אצלי, וכפי שאמר לי בשיחה הטלפונית שקדמה לפגישה: "בשם נתן אלתרמן."

הכרותי עם צבי שילוח היתה אז שטחית למדי, קשורה בחגיגות העשור לבריגדה, שנערכו בשנת 1954, שאז חיברתי לבקשת הוועדה המכינה מעין חזיון-המונים על תקופת ההתנדבות לצבא הבריטי בימי מלחמת-העולם השנייה. הכרתיו כאחד מפעילי הבריגדה, כאחד מעורכי עיתונה של מפא"י "הדור" – אבל לא ידעתי כי בשנות המשבר במפא"י היה הוא מן החוג הפנימי של נאמני ברגוריון ובשל כך גם בעל גישה אל נתן אלתרמן, וכמובן, את העיקר לא ידעתי, את מה שעתיד להתגלות לי במרוצת השנים הקרובות, וללא-הרף וללא-הפסק עד עצם היום הזה – כי הוא ציוני איש תנועת העבודה בכל רמ"ח איבריו ושס"ה גידיו, אדם שאפשר לקרוא לו "חיה פוליטית" – בלי להעליב אותו, את החיות או את הפוליטיקה, פעיל ציבורי בעל מסירות מופלגת, אדם בעל השכלה יהודית ואוניברסאלית, איש כתיבה, עורך מיומן – ומעל לכל חבר נאמן ואדם אמיץ, המוכן להסתכן בכל "מדבר פוליטי" למען קידום רעיונותיו. הוא הביא אלי אותו יום את הזמנתו של אלתרמן, את דברו ואת קריאתו, לא להסתפק בהבעת דעות מעל דפי העיתונות, אלא לקום ולעשות.

אם מישהו מבקש איפוא תאריך ללחיצת-היד הראשונה ביני לבין אלתרמן בנושא זה, בנושא ארץ-ישראל השלמה – זה הוא התאריך.

¹ מתוך "נתן אלתרמן – המשורר והמנהיג" / משה שמיר. הוצאת דביר 1988

הדברים התגלגלו מאז ללא הרף, עד עצם הרגע הזה, בעת שאני כותב את המלים הללו. ביום שני, 17 ביולי, אני כבר מופיע באסיפה באולם צ'רצ'יל, בקרית הטכניון בחיפה, יחד עם ד"ר גלעדי, הרב רוזנטל ויהודה בן מאיר, על הנושא "איך נממש את שלמות הארץ?" למחרת אני מוצא ביומני ציון בדבר פגישה עם ד"ר ראובן הכט – אבל רוב רישומי השבוע שייכים דווקא להתקדמות ההכנות להפקת הסרט "הוא הלך בשדות". ביום ראשון, 23 ביולי – פגישה עם אלתרמן ב"כסית" וזו כבר, ככל הזכור לי, "פגישה עבודה", לאחר השיחות הראשונות (בהשתתפות צבי שילוח), שבהן הפכו הגישושים לקביעת מהלכים משותפים.

החל מראשית חודש אוגוסט מתחיל חוגו של אלתרמן להתרחב. ביום רביעי, 2 באוגוסט, פגישה אצל עובד בן עמי בביתו בנתניה. ראש עיריית נתניה, יושב ראש מועצת המנהלים של "מעריב" אדם עתיר ידע וקשרים בנושאים מינהלים וכספיים, לא השתתף בעצם עבודת התנועה היום-יומית, אבל עתיד היה להופיע עימנו פעמים אחדות בהופעות הפומביות הגדולות, לסייע למציאת דרכים למימון פעולות התנועה, לקשור כמה מהקשרים הבינלאומיים הראשונים שלנו. כל אותה עת, כאמור, התנהלו בינינו המגעים הפנימיים. ביום ד', 9 באוגוסט, אני מוצא שלוש פגישות חשובות: "לצלצל אברהם יפה – הפגישה. אהרון מגד" ואחר כך, בדיו אחרת, כלומר בלא קשר לרישום הקודם: "אריק שרון – בית סוקולוב."

למחרת, 10 באוגוסט, פגישה צהריים בביתו של אלתרמן – ובערב, ב"בית סוקולוב", התכנסות רחבה ראשונה, לפי שעה למוזמנים בלבד, שרשימתם מחזיקה, בכל זאת, כמות לא מבוטלת ואיכות נכבדה עוד יותר. על ההזמנה היו חתומים נתן אלתרמן ומשה שמיר.

לא כל המוזמנים הגיעו לפגישה, ולא כל אלה שהגיעו השתתפו בדיון. רשימת המשתתפים, מכל מקום, מצביעה על ההיקף ועל הגיוון של קבוצת המוזמנים. ישנו (לא רק בידוי) פרוטוקול סטינוגרפי, לפיו אמסור בזה את רשימת המשתתפים, בסדר א"ב: ד"ר משה אטר, נתן אלתרמן, אהרון אמיר, ד"ר אהרון בן-עמי, אלוף-משנה (מיל.) מרדכי בר-און, חיים גורי, אורי צבי גרינברג, ד"ר יהושפט הרכבי, אלוף (מיל.) דן טולקובסקי, ראובן יפה, אליעזר ליבנה, אלוף-משנה (מיל.) עודד מסר, פרופ' אהרון קציר, צבי שילוח, יצחק שלו, משה שמיר.

הגדרת ההתכנסות היתה: פגישה מוזמנים לדיון בשאלות היסוד שעלו על הפרק בעקבות המלחמה – תל-אביב, ד' באב תשכ"ז – 10.8.1967.

לצערי לא אוכל במסגרת זו להדפיס את הפרוטוקול כולו, אבל אין לי ספק שיגיע הזמן והמקום – והאיש המתאים – והדבר ייעשה. יהיה צורך, כמובן, לקבל את הסכמתם של המשתתפים שרובם עדיין חיים עימנו, אבל לא כולם יאותו אולי לפרסם את הדברים ללא תיקון ועריכה.

אני מביא בזה את דברי נתן אלתרמן בפתיחת הפגישה, כפי שנרשמו בפרוטוקול מלה במלה. במידת הידוע לי, זהו פרסום ראשון.

נתן אלטרמן

ארץ ישראל בידי העם היהודי הריבוני

אלה היושבים כאן, יושבים בראש רק מפני שמישהו צריך לשבת פה.

מאחורי השיחה שעומדת להתקיים כאן, אינו עומד אלא הנושא שלשמו היא זומנה והחברים המזמינים. מי שקיבל פתקהזמנה וראה את הנוסח "שאלות יסוד" הבין במה מדובר; ולא לשווא, שכן אני חושב ששאלה כזאת לא עמדה עדיין על הפרק בשום כתב הזמנה שנשלח לאיזה ויעוד או כנס יהודי מאז צאת ישראל בגולה עד היום הזה.

הנושא הוא: היות ארץ-ישראל בידי העם היהודי הריבוני בשעה זו, הנושא הוא: השלמתו של אחד המעגלים או המעגל העמוק והיסודי ביותר בתולדות ישראל ובהוויה היהודית; הנושא הוא – המחשתה של המשמעות והתכלית של קיום העם היהודי במשך מאות בשנים; משמעות שעמדה מאחורי התפילות, מאחורי החיים, המחשבות והמעשים מאז הפוגרומים. עלינו לדעת שזה הגיע עכשיו לנקודת גילוי והתגשמות. זו תחושה כוללת מאוד וביטוי כולל מאוד לדברים. אבל אני חושב שבהבדל ממצבים אחרים, שבהם אנו לפעמים מפליגים במופשטות יותר מדי, ומנותקים מפרטי המעשה, הרי פה במצב זה, מה שחסר לנו עכשיו, ומה שחסר לתודעת העם, היא דווקא תפיסת כלליותו של הדבר. אנו תופסים זאת יפה ומדברים על כך מבחינה מדינית, מבחינה כלכלית, מבחינת יחסי המעצמות. אבל תחושת הדבר בכללותו, היא אחת המשימות שלפי דעתי המתכנסים הערב צריכים לדון בה: כיצד להנחיל אותה הן לעם היהודי וכיצד להעביר אותה לתודעתו של העולם בדרכים מאד קונקרטיות, בדרכי דיבור וכתובה בעיתונים המרכזיים בדרכי פגישות וגיוס סופרים יהודים בעולם, שיש להם הד רב.

דבר זה אנו חייבים בו, גם משום שהן בתודעתנו והן בתודעת הסובב אותנו, הולך ונעלם משהו יסודי שאינו נשנה. כשם שהלכה וקהתה במשך עשרים שנה תחושת החובה כלפי הזינוק הגדול שזינק העם היהודי אל החירות המדינית – כך יש סכנה שהזינוק השני – שלעולם לא יישנה – לא יבוא לכלל הינטעות בתודעתו של העם, עם כל המתחייב מזה.

בוויכוח בין ישראל ובין האומות, הגענו למצב אבסורדי זה, ששליטי ערב אומרים, שהם לא יוותרו לעולם על חלק מקודש מארצם ואדמתם, ואילו אנו אומרים: אנו נחזיק בזה עד שיהא שלום. הערבים אומרים שהשטח שנקרע הוא חלק משלמות טבעית שהיתה להם, בה בשעה שזהו אחד האבסורדים הפשוטים ביותר והגלויים ביותר. ואילו אנו איננו ממחישים – אני אומר: לעצמנו – את היות השטחים האלה חלק טבעי מההוויה היהודית הרצופה של העבר ושל העתיד.

כאשר אנו אומרים שאנו לא ניסוג אלא במחיר שלום, אני אינני חושב שהממשלה מתכוונת לומר בדיוק שניסוג. אני בטוח שלא, אבל אני חושב שהנוסחה הזאת משתרשת בעם יותר מדי. ואני חושב שאם אנו מדברים על שלום בתור מחיר, הרי אני אומר שמינכן ישנה לא רק בין עם לעם. היא יכולה להיות גם בין עם לבין תולדותיו, בין ההוויה האישית של היהודי ובין תחושת השתייכותו לעבר.

עלינו לחשוב פה על דרכים דחופות, מפני שהרבה זמן אין. ודברים כלליים שהם מוחשיים עד מאוד אנו עומדים לגביהם בפני לחצים, שכנגדם צריך לבוא לחץ נגדי שאיננו; לחץ העם היהודי האומר שלא יוותר לעולם; האומר שאי אפשר לקרוע ממנו את הנתח הזה.

עלינו עקור מתוכנו גם את הלכי הרוח הפושטים של הרגשת אשמה כביכול בדבר זה שארץ ישראל בידינו. זה רוֹנֵחַ וזה נשמע יותר מקולות אחרים, כאילו אנו צריכים להצדיק למה גזלנו את זה. אם יש מקום ללבטים מעין אלה, הרי יש להם מקום רק לגבי התושבים של שטחים אלה, כאן יש מקום לדון על דרכים, על יושר, על מידת יושר רבה יותר או פחותה יותר. אבל עלינו לחשוב איך יכולה הציבוריות היהודית בישראל להנחיל לעצמה ולעולם את התחושה שכאן נעשה אחד ממבצעי הצדק הטבעי הגדולים בתולדות האנושות, שכאן בא אחד הסיפורים הגדולים בעולם, סיפור אין שני של העם היהודי, לידי צידוק, לידי מתן משמעות למה שהיה. ואילו אנו צריכים לדעת שמשמעות זו שהיא עכשיו בידינו, אנו חייבים אותה למישהו; אנו חייבים אותה לאלה שהיו לפנינו ולא להם שיבואו אחרינו. אנו איננו בניחורין להחליט לא בדרג הממשלתית, לא בדרג הצבאית ולא בדרג האישי, איך נתנהג. זה כפוי עלינו; זה כפוי עלינו כמו שהביוגרפיה האישית שלנו כפוייה עלינו.

יש סכנה שנקודת השיא הזאת של תולדות ישראל, תיהפך לדבר שאי אפשר לקרוא אותו בשם; לדבר שאין לו המשך; דבר שיהפך לגרוטסקה.

וכאן אנו מגיעים לנקודה השניה שצריכה לעמוד עכשיו על הפרק – העלייה. העלייה עכשיו אינה עניין ציוני, כבר קודם אמרנו שאי אפשר להיות ציוני בלי עלייה, או שיהיה על כך ויכוח. החל מיומה האחרון של מלחמת ששת הימים אי אפשר להיות יהודי, ואסור להיות יהודי, ולהתייחס בשוויון נפש לעובדה שמחמת חוסר רבבות או מאות אלפים אחדות של יהודים, נצטרך לחתוך את תולדות ישראל ברגע שהגיעו לשיא. וזה דבר שיכול לקרות. והוא סביר, על כל פנים, בשעה זו, יותר מאשר סיכויי העלייה. עלינו למנוע בכל הכוחות – ולחשוב פה כיצד לעשות זאת – כדי שנקודת שיא זה לא תיהפך לנקודת שפל שאין למטה הימנה בתולדות העם היהודי; כי כגודל הדבר שהעם זורק מידי, כן פחיתות ערכו, וכן חטאו לגבי מה שהיה ומה שיהיה.

לא אאריך בדברים בשלב זה. האנשים ידברו על נושא זה. ואני אומר שוב: בל נבהל ממלים כלליות. הן המלים הנחוצות עכשיו. צריך לחשוב רק על דרכים מעשיות. במידה שנגיע פה לכלל איזה גוון אחיד של דעה, צריך לחשוב כיצד להנחיל חוק, גזירה, תחושת גזירה לציבור היהודי בארץ ולעם היהודי בתפוצות.

אני סיימתי בשלב זה.

אני מציע את משה שמיר בתור יושב ראש שינהל את האסיפה. ואני מוסר לו רשות הדיבור.

לכשיידפס הפרוטקול במלואו יתברר כי רשות הדיבור אמנם נמסרה לי – אבל לא קיבלתי. **אורי צבי גרינברג** קם ודיבר, ולא עלה על הדעת להפסיקו. בדברים קצרים טען, כי "יש נושא לדברים האלה – הנושא הוא הממשלה" – והרחיב ופירט את תביעתו, המעוגנת

בתפיסת־עולמו מאז כי את התביעה יש להפנות אל הממשלה, וכי הממשלה בתוקף סמכותה ובכוח הביצוע העומד לרשותה היא החייבת להיות הכתובת לתביעותינו ולא איזה "אָנוֹנִים", כפי שהוא כינה זאת.

בדברי, שפתחתי בהם מיד אחריו יש הד ומעין מענה לטענתו זו, אבל כאשר הלכנו לבסוף, לאחר שש שנים, לפעילות פוליטית – נענינו למעשה לאותו נאום־קריאה ברשות־הצעה של אורי צבי גרינברג, – ומה העלינו? במה הצדיקה עצמה הפנייה אל כתובת הממשלה? במה הצדיקה עצמה הקמת ממשלה שלנו כביכול?

לאחר עשרים שנה יכול אני וכמדומה אפילו רשאי לצרף את נתן אלתרמן אל תשובתי זו – יכול אני לומר, כי בכל זאת צדקתי. הכתובת היא העם היהודי.

הנני מביא בזה את עיקרי דברי באותה פגישת מוזמנים :

עם ישראל הוא הכתובת

יש הרגשה של גדולת הימים. אף כי חלפו חודשיים מאז המלחמה ואף כי החולין פושטים לאט לאט, כמו דלתא רבת־שלוחות, אל תוך חיינו – עדיין יש הרגשה של גדולת הימים. וזו לא רק בזכות הניצחון, אלא גם בזכות פריו של הניצחון, בזכות השטחים הגדולים, הארץ הפתוחה והשלמה והיפה הכוללת את מרחבי סיני, הכוללת את ארץ ישראל שעד גבול הירדן, הכוללת את רמת הגולן. ככל שנתפתל בביטויים של זהירות והסתייגות נהיה חייבים להודות בכך שתופעה זו, שמגניה קוראים לה "אופוֹרְיָה" – ואפילו בביטוייה הקלים או אף הקלוקלים, כגון אותה הסתערות קניות על ה"באזארים" המזרחיים של הערים הערביות – תופעה זו יש בתשתיתה התרוננות והתרוממות־רוח והרגשת גדלות טבעית ואמיתית, חוויה לאומית כוללת, שדורנו לא הורגל בה וכוחנו קצר מכנותה בשם. חוויה לאומית זו גדולה לאין ערוך ממה שחשנו בימי "מבצע קדש", היא גדולה יותר ממה שהיינו חשים אילו הסתפקנו בשחרור ישובי הגליל מאיום המוצבים הסוריים, היא גדולה אפילו ממה שהיינו חשים אילו שחררנו את ירושלים ואת יהודה ושומרון בלבד. דווקא צירוף רחבי־דיים זה של סיני, ירושלים וגב ההר והגולן – הוא הנותן לנו את ההרגשה החד־פעמית של ימים גדולים שאין דוגמתם.

בשיחה זו שומה עלינו לבדוק היטב, לנתח את הרגשתנו על רקע המציאות ולשאול האם אמנם אנו מהלכים מוכי סנוורים? ואם נגיע למסקנה כי הרגשת גדולת־הימים איננה סהרורית, אלא היא הדבר המצויין ביותר שאירע בהיסטוריה שלנו במשך הרבה זמן, היא נובעת מראייה מפוכחת של המציאות – נצטרך לדעתי לטכס עצה יחדיו כיצד, בכוחותינו שאינם גדולים, כיצד נוכל לתת עוד דחיפה, לתת כתף, כדי שהדברים יישארו בגדר מציאות, מציאות פעילה ומקרינה.

אני כשלעצמי – ברשותכם פרק קצר בביוגרפיה שלי, וידוי קצר – אף פעם לא הרגשתי מנותק מארץ ישראל השלמה. אתם יודעים את הרקע הרעיוני והתנועתי שלי, ומישהו אולי יגיד כי זוהי חוכמה שלאחר־מעשה. אבל אין זה כך. כמו רבים מאיתנו, שנולדו בארץ, גדלו בה, הכירו אותה בכפות רגליהם, חיו אותה לכל שטחיה ונופיה – פגשתי עתה מחדש את ארץ ישראל האמיתית שלי, ארץ ישראל הנכונה, הארץ עם גבולותיה הטבעיים והמובנים מאליהם. את

הביטוי "ארץ ישראל השלמה" למדתי ב"השומר הצעיר" ובפלמ"ח הוא היה מובן מאליו. אמנם, במשך השנים היו נוסחאות שונות לשאיפה לשלמות הארץ. אבל גם המפליגים ביותר בנכונות להגיע לידי הסדר עם מדינות ערב בדרך של הסכמי־פשרה וכו' – לא ויתרו על הנוסח שלהם, שאמר: שלמות על ידי שלום, או: שלמות לאחר מלחמה, שלמות במרחב שבתוכו פתוחות כל הדרכים – ועל כן המרחב כולו פתוח לפנינו. ביסודו של דבר היו בתפיסה זו – מבחינת כוונותיה הטובות – הרבה צדק, הרבה הומניזם, הרבה מן השאיפה הכנה לדוקיום. אבל לא היה הד מעבר־משם גם למרחיקי הלכת ביותר בין מציעי הפשרות בינינו – וקרה מה שקרה. ההסתערות המחודשת של התוקפנות הערבית, ובעיקר סגירת המיצרים, סילוק כוחות האו"ם, ריכוז הגייסות המצריים בסיני – הסירו בבת־אחת הרבה אשליות, העמידו אותנו הפעם בפני הסכנה של מחיקת כל מה שנראה לנו כהישגים, כבני־חיים. לאחר עשרים שנה בישראל, לאחר שלושים־ארבעים שנה בהיסטוריה שלנו – העמידו אותנו בפני גזר־דין של שואה מוחלטת, היטלריסטית במהותה ובאימתה.

וכאשר בעקבות הזעזוע – ואולי כתוצאה ממנו, כי הוא לא החליש אותנו אלא הוסיף לנו כוח ונחישות – כאשר עם הניצחון נפתח לפנינו מרחב עצום, הרגשנו כי יחד עם אימת־הזעזוע (או כצידו השני של המטבע), מופיעה ההתעוררות של הקפיצה אל מעבר לכל ציפייה. ייתכן, כי כאלה הם הדברים בהיסטוריה תמיד וכאלה חייבים הם להיות. דוגמה ראשונה עולה על הדעת – בהמשך אולי נמצא דוגמאות אחרות – ולקח ראשון ניתן ללמוד ממה שקרה ברוסיה בימי מלחמת העולם השנייה, כאשר צידו השני של מטבע הכישלון, התבוסה והחורבן הנורא של המולדת הרוסית הופיע תוך שנה־שנתיים בעלייה עצומה בכוחה, בהשפעתה, בהישגיה של רוסיה הסובייטית. ממדינה על סף תבוסה היתה רוסיה למעצמת־על. יתכן איפוא כי הצד השני של האימה – הוא הגאולה, וכך אנו חשים גם מבחינת עוצמת הרגש. עוצמת הנכונות־לגדולות השוררת בקרבנו היום נובעת לדעתי לא רק מן הניצחון, אלא גם ממכוות האש והאימה שקדמה לו. ניצחון שהושג מעל סף־האבדון הוא ממשי יותר ורציני יותר מכל ניצחון אחר.

אנו מעלים לדיון את הנושא הזה לא רק משום שרבים מתנגדים, או חוששים אנו כי רבים מתנגדים, להתייחסות מעין זו אל המלחמה ותוצאותיה ולא רק משום שאנו יודעים שעמדת הממשלה בנושא זה איננה כפי שאנו מצפים שתהיה – אלא במידה רבה גם למען אלה המרגישים בלב שלם, שלא תקלה וסטיה מדרך הישר אירעו לנו בצאתנו להדוף אויב וליטול מידיו את חלקי ארצנו, אלא כורח ואתגר היסטורי היו כאן שהתייצבנו מולם ויכולנו להם ועל כן תובעת מאיתנו גדלות־השעה את המשכה בעמידה נחרצת על שלמות הגבולות. אין כאן דרך קלה, אפילו לא במחשבה ובדיבור. יותר קל להיות עם המתנגדים, משום שהעמידה הזאת על שלמות הגבולות הנוכחיים פירושה עמידה במבחנים חמורים ביותר. קריאתו הנרגשת של אורי צבי גרינברג, לאמור כי יש כתובת והיא הממשלה, ואליה יש להפנות את תביעותינו, צודקת כשלעצמה – אבל אין זו הכתובת היחידה וגם לא הראשונה. הכתובת הראשונה היא לא אלה שצריך לשכנעם להיות איתנים בעת משאזמתן, אלא הכתובת הראשונה היא אלה שיתנו להם את הכוח לכך – הכתובת של העם. ובקריאה אל העם כלולה גם ההתראה כי עליו להיות מוכן לעמוד בכל מבחן וכי השעה הזאת צופנת בתוכה גם מאבקים קשים.

אין בידי נוסחאות מוכנות לעצם הנושא הנכבד, אין תשובות מספקות ולא מפי תשמעו את דבריהמו־מחיות על ההיבטים הפוליטיים והכלכליים של הבעיה. אבל אני מרשה לעצמי, כדברי פתיחה, כמצע לדיון, ולמעשה אין מנוס מן הצורך הזה – לשרטט מה שנראה לי כתרשים

ראשון, קווים עיקריים לתפיסה המחייבת מאבק מלא ונחרץ על שלמות הגבולות הנוכחיים כגבולות קבע למדינת ישראל. בפעם הראשונה אנו עומדים לפני מצב המאפשר לנו לראות בעצמנו ולהראות לאחרים – בסביבה הקרובה ובעולם כולו – כי הבעיה באיזורנו איננה בעיית מדינת ישראל והסכסוך על קיומה – אלא הבעיה היא בעיית המזרח התיכון כולו. אנו רשאים וחייבים להשקיף עתה על כל אחת מהבעיות שליוו אותנו עד היום כעל בעיה של המזרח התיכון כולו, וכך חייבים עתה לראות את הדברים גם כל הגורמים האחרים המעורבים בגורל האיזור. שאלת הגבולות, השטחים, האוכלוסין – על כל סעיפי המשנה שלה – או שתיפתר כחלק מקומפלקס שלם, המקיף את מדינות האיזור כולן, תוך ניסיון למצוא פתרון הרמוני ושיווי-משקל כולל – או שיימשך מצב שבו נפתרות הבעיות (ולא רק בין ישראל לאויביה, אלא גם בינם לבין עצמם) בדרך של סכסוך ומלחמה, דרך שבה הישגי כוח קובעים את הפתרונות... ומולידים מיד בעיות חדשות.

עמידתנו על הגבולות הנוכחיים מאפשרת לנו לדרוש דיון על ההיקף המלא והכולל של כל הבעיות. לנו ברור, כי ארץ ישראל שלמה זה טוב בשבילנו. תפקידנו, בין השאר, להוכיח כי אין גם כל דרך אחרת להסדר כללי באיזור, כי גם מבחינת היציבות הפוליטית הבינלאומית – זו הדרך היחידה. ניקח לדוגמה את שאלת הגבולות. הדברים ברורים לדעתי. למדינת ישראל יש היום שליש מאורך הגבולות שהיו לה לפני המלחמה – **ופי ארבעה** יותר שטח. מכל הבחינות הגבולות היום טובים יותר. הם לא רק קצרים יותר – גם איכותם האסטרטגית טובה לאין ערוך. עם ירדן – לאורך נהר הירדן, עד ים המלח. עם מצרים – תעלת סואץ. עם סוריה – רמת הגולן. אבל גם לצד שני יש עכשיו גבולות טובים יותר עם ישראל. הם לא יהיו מאושרים לשמוע זאת, אבל אם נעמוד על ההכרה בכך שאין עוד "בעיית ארץ ישראל" בפני עצמה, שאין עוד "בעיית פלסטין" – אלא יש בעיית המזרח התיכון – הרי נגיע לכך שאת היחסים בין המדינות יש לפתור מתוך שיקול של טובה כוללת, ואם זה הוא השיקול – הרי הגבולות הנוכחיים טובים יותר לכל המדינות.

ואשר לשטחים עצמם – אין דוגמה טובה יותר מחציהאי סיני לעניין הטובה הכללית הנובעת משליטתנו בהם. שותפות בתעלת סואץ, פיתוח וניצול מחצבים ונפט, תחבורה, תיירות – מדינת ישראל זקוקה לכל אלה והיא היכולה לתת להם תנופה. אבל טענתי היא, שגם מבחינת התפתחותו של המזרח התיכון כולו ופתרון בעיותיו – שליטתה של ישראל בסיני תספק שוק סחורות, תעסוקה, תזרז ותרחיב פיתוח איזורים סמוכים (דרום-מזרח מצרים, צפון-מערב סעודיה – שהיום הם שוממים לחלוטין).

שאלת **האוכלוסיה** בשטחים קיימת רק ביהודה, שומרון ורצועת עזה, והשאלה היא אם המשך הפיצול יכול להבטיח יציבות כלשהי מבחינה כלכלית בטחונות, פתרון בעיית הפליטים במחנותיהם וכדומה. התשובה היא לא. החזרת המצב לקדמותו פירושה הנצחת הסכסוך. הכרה באחדותה של ארץ ישראל המערבית, מכל הבחינות, ומימוש אחדות זו תחת ריבונות ישראלית – פירושה התחלת פתרון של קבע.

כאן באה, כמובן, השאלה: גם אם נניח שישראל רוצה באחדות זו, כי יש לה תביעות לשטחים אלה – מה הוא הבסיס לתביעתה? הרי את אותה האחדות ניתן להשיג, יגידו אויבינו, על ידי סילוקה של ישראל. כאן מקומה של הנחת היסוד לכל קיומנו בארץ ישראל, הנחת היסוד הציונית היהודית, מימות עולם ועד היום. לשון אחר: הדרישה להחזקתה המלאה של ארץ ישראל המערבית היא המשך טבעי ולגיטימי ומובן מאליו של כל מה שעשינו במסגרת המפעל הציוני בארץ ישראל עד כה. אני חוזר בזאת בסגנון פרוזאי, על מה שאמר נתן אלתרמן בעניין חובתנו כלפי ההיסטוריה היהודית. דרישתנו למימוש אחיזתנו בשטחים אינה – כפי שיש מנסים להציג זאת – קפיצה על "הזדמנות" תוך המצאת זכויות ותביעות שלא היו ולא נבראו. מושג ארץ ישראל השלמה כלול מלכתחילה במושג של ארץ ישראל ושל שיבת עם ישראל לארצו. אין כאן אלא המשך ישיר וטבעי של נוכחות יהודית בכל תקופות ההיסטוריה ושל חיזוק הנוכחות הזאת והתפשטותה על פני כל חלקי הארץ במאה השנים האחרונות בעיקר. ארץ זו שאנו מחזיקים בה עתה היא ארץ ישראל השלמה לא רק מבחינה בטחונית, לא רק מבחינה גיאוגרפית כלכלית אלא גם מבחינת המושג ההיסטורי שלה, מבחינת עצם הווייתה כארץ בארצות העולם. לארץ הזאת יש שם וזֶכַר בתודעת התרבות האנושית משום שהיא כשמה – ארצו של עם ישראל, כי זה הוא מושג של תרבות, מושג של זיכרון וחזון לעתיד, מושג של עם שזו נחלתו היחידה. ארץ ישראל היתה בפעם האחרונה מדינה עצמאית, מדינה שהיא ארץ וארץ שהיא מדינה, כאשר העם היהודי שלט בה וחי בה, כשהגבולות הגיאוגראפיים היו פחות או יותר הגבולות המדיניים וזה היה בימי החשמונאים ובעיקר בימי ינאי אלכסנדר ושלומציון אשתו שמלכה אחריו. מאז ועד היום לא היה דבר שניתן היה לכנותו מדינת ארץ ישראל, הארץ לא היתה נחלת עם שחי בה והתגדר בה אלא כאשר היתה ארצם של היהודים. בימי הרומאים היא היתה פרובינציה עד המאה השביעית. בימי הכיבוש הערבי-מוסלמי היתה מחוז או פלך נידח מאימפריה ערבית או תורכית, בימי הצלבנים היתה מחולקת לגלילות, ומכל מקום לא היתה מזוהה עם עם אשר שלט בה. אחר כך היתה בידי השלטון העותמאני ואחרי זה בידי מנדט בריטי. רק מדינת ישראל החזירה את האחדות הזאת של עם וארץ. ירושלים יכולה לשמש דוגמה טובה בהקשר זה. מאז נציבי רומא ועד הנציב הבריטי האחרון ישבו בירושלים רק נציבים, לא מלכים, לא נשיאים ולא ממשלות. ומה היתה ירושלים במשך תשע עשרה שנות שלטון "ערבי עצמאי" כביכול אשר הסתיים לפני חודשיים? סניף של רבת עמון. רק על ידי מדינת ישראל היתה ירושלים שוב לבירה. ועובדה זו של הזדהות לאומית בלעדית של היהודים עם ארץ ישראל חוזרת גם בעת החדשה. אם קרה משהו בארץ ישראל במאה מאתים השנים האחרונות לא רק מבחינת ההתיישבות היהודית וההישגים היהודיים, אלא גם מבחינת ההשפעה המעוררת על התושבים האחרים ועל האיזור כולו הרי מה שקרה בבניין ובפיתוח ובריבוי האוכלוסין קרה על חשבוננו ועל גבו ועל דגלו של הישוב היהודי.

אבל גם אם נבוא אל שולחן הדיונים שבו יסכימו כל הצדדים לדון בבעיות המזרח התיכון כבמערכת אחידה, ועימנו ישבו אנשים שאין להם עניין לא בהיסטוריה כללית ולא בהיסטוריה יהודית – הרי גם מבחינה גיאופוליטית כללית, גם לפי שיקולי תכנון כללי יעיל, מבחינת צדק בחלוקת משאבים ובשוויון אפשרויות בתחום מסוים של המין האנושי בזמן הזה ולקראת העתיד – אפשר יהיה וחובתנו תהיה, להסביר ולשכנע, לנתח עובדות ולפקוח עיניים לגבי התועלת והצדק בכך שארץ ישראל עם סיני ועם יהודה ושומרון תהיה בחזקתה של מדינת ישראל. ועוד חשוב שנסביר, כי גם אם כך יהיה – וזה המצב כיום – עדיין רחוקים אנו מלהיות בצורה כלשהי מין גורם זר, מקפח או משתלט או כובש או מזיק לגורמים לאומיים אחרים

שמסיבה כלשהי היתה להם אחיזה מדינית ריבונית בשטחים אלה לפני כן. כל הצצה במפת האיזור מוכיחה כי שטחים אלה שהם כה חיוניים למדינת ישראל, כה הכרחיים להתפתחותה ולבטחונה אין הם בשום פנים ואופן בעלי חשיבות דומה, חשיבות של חיים או מוות, לגבי כל אחת ממדינות ערב. כך הדבר לגבי סיני וכן הדבר לגבי הגדה המערבית. ברור, שהנחת היסוד להבנה כזאת היא קיומה וביצועה של תוכנית פיתוח למזרח התיכון כולו בכל הכיוונים מתוך שיתוף פעולה איזורי. "שוק משותף" ישראל – ירדן – סוריה – לבנון כצעד ראשון, יכול להיות שווה-ערך ליחידות כלכליות-דמוגרפיות אחרות באיזור כמו עיראק, סעודיה, תורכיה, איראן, והוא יישען גם על ההכרה, כי מדינות קטנות הן אסון וצרה לעצמן ולסביבתן משום שהן חסרות יציבות והן מהוות מוקדים של אי שקט, תככים ומזימות בינלאומיות. רוב הצרות בעולם מתרכזות בשנים האחרונות במדינות קטנות חסרות שיווי משקל. קובה, קוריאה, וייטנאם, תימן – ישראל (ולפי דעתי גם ירדן) מהוות מוקדי משיכה לצרות ולאסונות ולתהפוכות בשל עצם היותן קטנות.

לסיכומו של פרק זה: גם בחינה מעשית קונקרטי של המצב הן לגבי השיקול הישראלי העצמאי והן לגבי השיקול המזרח תיכוני הכולל – מחייבת ומצדיקה קיומה של ארץ ישראל גדולה יותר, שוקטת על גבולותיה, מסוגלת לשתף פעולה עם שכנותיה מתוך אימון וכבוד הדדיים.

ונעבור לזירה הבינלאומית. לאחרונה מזהירים אותנו ולא בלי צדק בשל התגובה הפוליטית הבינלאומית על שלטון ישראל בשטחים. העולם הגדול, אומרים לנו, לא יסכים למצב כזה. העיקרון היסודי המקובל על הכל, מזכירים לנו, הוא שאין לאשר שינויים טריטוריאליים בעקבות כיבוש צבאי. מדינות העולם משתדלות לבטל שינויים כאלה, ולו רק כדי להרתיע מי שיש לו תוכנית לקדם את ענייניו על ידי תרגיל מעין זה. ועור מזכירים לנו, כי הכוחות העולמיים עדיין מחזירים אחרי מדינות ערב ומתחרים ביניהן על ריצוין. אנו עומדים לפני התאבדות פוליטית, אומרים לנו לבסוף, אם ננסה להתעקש להחזיק בהשגי מלחמת ששת הימים.

אינני מזלזל בסכנה זו. זה יהיה המאבק החמור ביותר שעמדנו בו בשנים הקרובות. כל הכוחות שבעולם ינסו – כבר הם מנסים – להוציא מידינו את הישגי מלחמת ששת הימים. אבל אפשר לזכות במאבק הזה, אפשר לעמוד מול הסכנה הזאת של המצור הפוליטי. אין אנו יוצאים למערכה של שתדלנות עקשנית או עקשנות שתדלנית מול צדק – אלא בדיוק להיפך: מאבקנו הוא מאבק של צדק גדול וברור מול תככים של אינטרסים וטיעונים של רשע. בנושא זה של מיצוי המסקנות הצודקות ממלחמת-מגן חוקית עלינו לקחת דוגמא ברורה אחת, לחזור שלושים שנה אחורה, לחזור למלחמת העמים באירופה נגד ההיטלריזם. זו הדוגמא המקבילה למה שקרה אצלנו. כשם שאנו הצדקנו וקיבלנו את העובדה שמחסלי ההיטלריזם הודפי ה"ווארמאכט" הגרמני, לא נעצרו על גבולות מולדתם אלא מחצו והשמידו את הכוח הגרמני וסיפחו ארצות שלמות לנחלתם על מנת להבטיח את עצמם (וכך למעשה קרה גם בין ארה"ב ליפאן באוקיינוס השקט), כשם שעמי אירופה מנצחי גרמניה נטלו לעצמם את הזכות להבטיח את ארצותם מפני הישנות התוקפנות נגדן על-ידי נוכחות צבאית, מדינית וכלכלית על אדמת התוקפן המובס, וזאת אף שהמחץ שהם מחצו את התוקפן היה לאין ערוך יסודי יותר מזה שהורשינו אנו לעשות לצבאות שתקפנו – כך זכאים אנו לנקוט את כל הצעדים ההכרחיים כדי להבטיח את עצמנו מתוקפנות ערבית מחודשת.

אנחנו ניתקל הרבה באוזניים אטומות – לא רק בחוץ אלא גם בבית – אבל ישנם כמה דברים פשוטים שאפילו אוזניים אטומות לא יוכלו להתעלם מהם.

א. שום תוכנית השמדה נגד ישראל וייאמר דבר זה גם למהססים בתוכנו-פנימה – לא תרוכך וודאי לא תבוטל אם נפנה את השטחים. שום מצור מדיני לא יוקל מעלינו אם נפנה את השטחים. אל נשלה את עצמנו: אם נשוב ונציב את קווי ההגנה שלנו בפרברי פתח תקוה ונתניה לא יעמוד מולנו אויב נוח יותר. מצד שני, אם נגן על עצמנו בעמדותינו החדשות כפי שהן היום, עם כל השטחים בשליטתנו – נשיג הישגים בטוחים יותר במאמץ קטן יותר ואולי נגד אויב בעל מגמות מצומצמות יותר.

תהיה לנו – ויש לנו כבר – בעיה אמיתית עם ידידינו בעולם, אבל גם העימות אתם יהיה יעיל יותר וכדאי יותר, אם נבוא אליהם כשבידינו החלטה נחרצת על החזקת השטחים. להם נאמר: שלום מינוס שטחים – זה לא שלום ולא שטחים. שטחים מינוס שלום – זה מחר שטחים פלוס שלום.

קריאה: ומה על תושבי השטחים?

מ. שמיר: על כך ידבר מישהו במיוחד, כבעיה בפני עצמה. אבל דבר אחד, אישי, אומר לך בעניין התושבים הערביים בשטחים: אין לי שום דאגה ושום פחד מפני הערבים. אני מכבד את העם הזה. אני אוהב אותו...

יהושפט הרכבי: אני – לא!

מ. שמיר: אני – כן! אני רואה את העתיד הגדול והרחוק של מדינת ישראל כשכנה ידידותית עם עמי ערב. על כן נימוק זה, של איבה הדדית, אולי הוא מבטא קושי נוסף, בעיה נוספת – ואתגר נוסף. בשום פנים ואופן איני מקבלו כנימוק לויתור על שלמותה של הארץ.

רבותי, אני מבקש לסיים ולסכם. כל האמור עד כאן טוב ויפה אם כמובן יהיה מקובל על הכל ולפיו ינוהלו מעתה ענייניה של מדינת ישראל מבחינת הגבולות, מבחינת מדיניות המזרח התיכון שלנו, מהבחינה הגיאופוליטית. אבל עדיין נשארה הבעיה שלנו עצמנו, כלפי עצמנו ועם עצמנו.

ההרגשה הטובה, הרגשת הימים הגדולים שדיברתי עליה בתחילה, יש בה משהו מהתעלות לאוויר-פסגות שקשה לנשום בו ולא ניתן להתמיד בו. יש הרגשה שעלינו בשלבים של סולם, הגענו לגובה מסוים – אבל הסולם ניטל מתחת לרגלינו. אין דרך איטית-הדרגתית בחזרה. יש רק ברירה אחת: או להמשיך ולעלות – או ליפול ולהתרסק.

אבל אי אפשר להכחיש כי השתחררנו ממועקה קשה. ניזכר בחורף 1967, בקיץ 1966 ובמה שקדם להם. ניזכר במיתון הכלכלי, באבטלה, בתסכול התרבותי, בירידה מן הארץ. ניזכר בהרגשת המחנק של חברת "גיטו", של גבולות מדינה קטנה מוקפת שנאה, ניזכר ב"מנחם-מנדל"יות" של כלכלתנו, פשיטות הרגל, משבר הבנקים, חיסול מפעלים. התחלנו לנשום אוויר אחר, ובמידה רבה הודות למה שהוכיחה ישראל בעמידתה, לפני המלחמה ובעת המלחמה, הודות להרחבת האופקים שבחומר נפתח ונפקח משהו גם ברוח.

השאלה הגורלית היא: מי אנו כיהודים, מה טיבו של העם היהודי בשעה זו? לכאורה נדמה כי אנו העם המשונה ביותר בעולם, עם שכל ההישגים שלו הם הודות לאויביו וכל המכשלות שלו הודות לבניו. בכל אופן, ההישג האחרון שלנו הוא הודות לאויביו אשר אילצו אותנו לצאת למלחמה. אינני יודע, אם במקום כל הוויכוחים בתוכנו על החזקת השטחים או איהחזקתם, אם לא מוטב שנישן בשקט ונסמוך על הטמטום והבערות של הערבים, שבסרבנותם יאלצו אותנו להישאר על הגבולות הנוכחיים ואף יאלצו את העולם להכיר בכך שאין לנו אפשרות לסגת אף שעל אחד, כי שם מעבר לגבול כבר משחזים שוב סכינים.

אבל האם אפשר לסמוך גם על היהודים? אילו בימי התורכים היו היהודים נשמעים להרצל – היה מצבנו אחר. אילו אחרי המהפכה הרוסית והפוגרומים שהתחוללו בעקבותיה, מיד אחרי הצהרת בלפור, היו רבבות יהודים, מאות אלפי יהודים, הולכים ברגל לאודיסה, או צועדים לעבר הקווקאז ועוברים ברגל – כפי שעשו נועזים מעטים – ובאים הנה – היתה כל ההיסטוריה שלנו אחרת. אילו בשנות השלושים היו יהודי פולין בורחים, על אף כל המעצורים שהושמו על ידי המנדט הבריטי...

אורי צבי גרינברג: איך אפשר היה? אני גנבתי את הגבול. העם לא יכול היה לבוא.

יצחק שלו: זה לא הדבר היחיד מדבריו שאפשר לצאת נגדו.

אורי צבי גרינברג: העם לא יכול היה לבוא.

נתן אלתרמן: בעשרים השנים האחרונות הוא יכול היה לבוא?

משה שמיר: אני חושב שאנו עומדים היום לפני אותה בעיה. אני חושש, כי ההיסטוריה שלנו, שהיה בה פרק נורא של טרגדיה, שיש בה פרק דרמאטי של גדולה בעצם הימים האלה – עלולה חס וחלילה להפוך לקומדיה. קומדיה – אם אנו נחזיק בארץ גדולה זו ושערי הארץ פתוחים לרווחה, והשטחים, האדמה, המחצבים, הנפט, הים, הספינות, מחפשים גואל, צמאים לידע ולכשרון ולבניאדם עובדים ויוצרים – ויהודים שלנו, בגופם ובנפשם, ימשיכו לשבת על נהרות ניריורק.

אם יכולה להיות כתובת לדברנו הרי היא – לבד מהממשלה, והממשלה לצערנו אינה בהולה לקבל את השדר שלנו – הרי היא הכתובת של העם היהודי. אם נצליח – ואיני בטוח אם נצליח – לזעזע, להביא לידי התעוררות, לידי שינוי יסודי בנושא זה, אם תתחדש העליה לארץ ישראל ותיפסק הירידה ממנה – אז רק אז יקבל כל העניין את משמעותו האמיתית. כי אין משמעות אמיתית לארץ ישראל הגדולה – בלי העם היהודי בתוכה.